

- प्रस्तावना -
=====

१) दूध व्यवसायाचे महत्त्व:
=====

मानवी जीवनात दूधाला महत्त्व असल्याने दूध व्यवसायाला महत्त्व येणे स्वाभाविक आहे. कारण मानवी जीवनाला आवश्यक असा-या सर्व बाबी म्हणजे प्रथिने, स्निग्ध पदार्थ व क्षार इ. दूधामध्ये असल्याने दूध हे पूर्णान्न समजले जाते. भारतीय लोकांच्या व अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात दूध व्यवसायाचे महत्त्व खालील प्रमाणे आहे-

अ) दूध व्यवसाय ग्रामीण जनतेचे आर्थिक विकासाचे प्रभावी साधन:

भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ८५% जनता ही खेड्यापाड्यातून विद्युरली असून त्यांच्या उपजीविकेचे एकमेव साधन म्हणजे शेती व्यवसाय आहे. कारण भारत हा शेतीप्रधान देश असून भारतीय लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. भारतीय शेती मोठ्या प्रमाणात निष्पा-वर अवलंबून असल्याने व दिवसेंदिवस वाढत्या लोकसंख्येचा बोजा मर्यादित शेतीवर पडत असल्याने शेतीपासून शेतक-यांना जीवनमानास आवश्यक तेवढे उत्पन्न मिळेलच याची खात्री नाही. कारण भारतातील एकूण धारणाक्षेत्रापैकी ७०% धारणा क्षेत्रे ही दोन हेक्टरपेक्षा कमी आकाराची आहेत. तशातच शेतीमालाचे दर, उत्पादनखर्च लक्षात घेऊन ठरविण्यात येत असून ते वापरणा-यांना परवडेल अशा प्रकारेच त्याचा दर ठरविला जातो. यामुळे शेतीमालास मिळणा-या दराची निश्चिती नसते व दुस-या बाजूला शेतीमाला उत्पादनावरिता लागणा-या बी-बियाणे, खते इ. चे भरमसाठी भाव वाढत असल्याने शेतकरी अतिशय बिकट परिस्थितीत सापडला आहे. त्यावर मात करण्यासाठी व शेतीला पोषक ठरेल असा सामान्य शेतक-यांच्या माहितीचा पर्यायी व्यवसाय केल्याशिवाय गर्त्यंतर नाही, अशा प्रकारचा सर्वसामान्य लोकांच्या

माहितीचा व थोड्या भीडवलात सुरवात करता येईल असा पुरातन काळापासून चालत असलेला व्यवसाय म्हणजे दुग्ध व्यवसाय होय.

दुग्ध व्यवसायाकडे आजपर्यंत शेतीचा पूरक व्यवसाय म्हणून पाहण्याची दृष्टी बदलवून अल्पभूधारक, मध्यम शेतकरी, भूमिहीन, शेतमजूर ह्यांना वरदान ठरून संपूर्ण देशाच्या अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल होत असून दुग्ध व्यवसाय ग्रामीण जनतेचे आर्थिक विकासाचे प्रभावी साधन बनला आहे.

ब) दुधाची दरडोई उपलब्धतेची स्थिति:

इंडियन कौन्सिल ऑफ मेडीकल रिसर्चच्या सूचनेप्रमाणे दरदिवशी दर मानसी दुधाचा उपभोग हा कमीतकमी २८० मि.लि.इतका असावयास हवा पण प्रत्यक्षात मात्र १९८५-८६ च्या आकडेवारीनुसार देशातील सरासरी दुधाचा उपभोग हा १४४ मि.लि.आहे. जगातील इतर देशांची विचार करता ही सरासरी ७०० मि.लि. इतकी आहे. महाराष्ट्र राज्याची सरासरी ८४ मि.लि.इतकी आहे. म्हणजेच भारतीयांना पुरेसे दुग्ध मिळण्यासाठी दुग्ध उत्पादन वाढले पाहिजे त्यासाठी दुग्ध व्यवसायाचा विकास झाला पाहिजे.

क) शेतीला पूरक व्यवसाय:

भारतीय शेतकऱ्यांना शेतीस जोड व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय महत्त्वाचा आहे. या जोड व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांचे वैयक्तिक उत्पन्न वाढल्यास शेतकरी आपल्या वाढत्या उत्पन्नाचा काही भाग शेतीच्या विकासासाठी खर्च करू शकतो. त्यामुळे शेतीचा विकास होऊन देशाचा आर्थिक विकास होऊ शकतो.

ड) ग्रामीण आर्थिक विषमता:

ग्रामीण भागात जमिनीच्या मालकी हक्काच्या केंद्रीकरणामुळे श्रीमंत शेतकरी, मध्यम शेतकरी, अल्पभूधारक, भूमिहीन व शेतमजूर असे वर्ग निर्माण होऊन आर्थिक विषमता वाढत असते. दूध व्यवसायामुळे मध्यम आणि अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना तसेच भूमिहीन गरीब शेतकऱ्यांना वैयक्तिक उत्पन्न वाढविता येते. परिणामतः आर्थिक विषमता कमी होते.

२) अभ्यासाचे अध्ययन क्षेत्र:

कोल्हापूर जिल्ह्यातील राधानगरी तालुक्यात कसबा वाळवा हे कोल्हापूरपासून ३० कि.मी. अंतरावर असणारे सुमारे १०,००० लोकसंख्येचे गाव आहे. कसबा वाळवा येथे पाच सहकारी दूध व्यावसायिक संस्था असून त्यांचे १९१८ दूध उत्पादक सभासद आहेत. त्यापैकी जवळ जवळ १९६२ इतके अल्पभूधारक सभासद आहेत. कसबा वाळवा येथील दूध व्यवसाय कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघ लि. गोकूळ शिरगाव या संघाशी संलग्न आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी का. वाळवा हा भाग निवडण्याची अनेक कारणे आहेत.

कसबा वाळवा हा भाग शोतीप्रधान भाग आहे. अशा शोती-प्रधान भागात सहकारी तत्त्वावर चालणारा दूध व्यवसाय का. वाळवा येथील अल्पभूधारक व गरीब शेतकरी सभासदांच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरू शकतो.

कसबा वाळवा येथे सहकारी दूध व्यावसायिक संस्था स्थापन होऊन जवळ जवळ १० वर्षे होऊन गेली आहेत. त्यामुळे तेथील दूध सहकारी संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी व सभासद शेतकऱ्यांवरील आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम अजमावणेसाठी पाच वर्षांचा

कालावधी विचारात घेतला आहे.

भारतात सहकारी क्षेत्राच्या अभ्यासाचा भर प्रामुख्याने सहकारी पतपुरवठ्यावर आहे. त्यामानाने ग्राहक सहकारी चव्वळ व सहकारी दूध व्यवसायाचा अभ्यास कमी झालेला आहे. त्यामुळे सहकारी दूध व्यवसायाचा अभ्यास करण्यासाठी का॥ वाब्वा हा भाग निवडण्यात आला आहे. स्वतः अभ्यासक विद्यार्थी कागल तालुक्यातील व का॥ वाब्वा शेजारील रहिवाशी असल्याने माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीनेही या भागाची निवड करण्यात आली आहे.

३) अभ्यासाची उद्दिष्टे =====

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. भारतात जवळ जवळ ८५% जनता ग्रामीण भागात आहे. भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्यामुळे जमिनीच्या मालकीवर मर्यादा पडत आहेत. जवळ जवळ ७०% धारणा क्षेत्रे ही २ हेक्टरपेक्षा कमी आकाराची आहेत. तशातच या धारणाक्षेत्रापासून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना कुटुंबाचा चरितार्थ चालण्याजोगे पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. शेतीपासून मिळालेले उत्पन्न व शेती व्यवसायाचा खर्च विचारात घेता शेती व्यवसाय परवडत नाही. अशा परिस्थितीत ग्रामीण भागातील लोकांना शेतीस जोड व्यवसाय म्हणून दूध व्यवसाय हा अतिशय महत्त्वाचा मार्ग ठरला आहे. दूध व्यवसायापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न व शेती व्यवसायापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न व शेती व्यवसायापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न याचा विचार केल्यास शेतीपेक्षा दुधापासून मिळणारे उत्पन्न अधिक मिळते व अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुधारण्यास मदत होते हे सिद्ध करण्यासाठी का॥ वाब्वा येथील सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थाचे कार्य व त्याचा अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक

जीवनावर झालेल्या परिणामाचा आढावा घेणे हा या अभ्यास विषयाचा मुख्य हेतू आहे.

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा अभ्यास करावयाचे म्हटले तर प्रथम अल्पभूधारकाची व्याख्या करावी लागेल. "अल्पभूधारक म्हणाजे ज्या शेतकऱ्याचे स्वतःच्या मालकीचे धारण क्षेत्र हे २ हेक्टरपेक्षा कमी आहे व त्या धारण क्षेत्रापासून कुटूंबाच्या चरितार्थासाठी पुरेसे वार्षिक उत्पन्न मिळत नसेल तर त्याला अल्पभूधारक असे म्हणाता येईल. सर्वसाधारणपणे जमिनीच्या धारणक्षेत्रानुसार पुढील प्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

जमिनीचे धारण क्षेत्र -----	गट --
० एकर	भूमिहीन
२११ एकरापर्यंत	अत्यल्प भूधारक
२११ ते ५ एकर	अल्प भूधारक
५ ते १० एकर	मध्यम शेतकरी
१० एकराचेवर	श्रीमंत शेतकरी

वरील प्रमाणे गटवारीचे निरिक्षण केल्यास ५ एकरापर्यंतचे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या क ११ वाळवा येथे ६०% पेक्षा अधिक आहे. अशा अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांना दूध सहकारी संस्थांचा वांगल्या प्रकारे लाभ मिळाला आहे. तसेच क ११ वाळवा येथील सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांच्या मार्फत चाललेला दूध व्यवसाय हा सहकारी रचनेतला असल्याने या अभ्यासाची विशिष्ट उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

- १) सहकारी दूध व्यवसायाची रचना, कार्यपध्दती व प्रगती यांचा सहकारी चळवळीच्या संदर्भात अभ्यास करणे.
- २) क ११ वाळवा येथील सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांच्या विकासाचा पाच वर्षांतील (१९८३-८४ ते १९८७-८८) आढावा घेणे.

३) का॥ वाब्वा येथील सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांचा अल्पभूधारक सभासद शेतक-यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावरील मागील पाच वर्षातील (१९८३-८४ ते १९८७-८८) झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

४) अभ्यासाचा कालावधी =====

प्रस्तुत अभ्यासाचा कालावधी १९८३-८४ ते १९८७-८८ म्हणजे ५ वर्षांचा आहे. ५ वर्षांच्या कालावधीत एखाद्या संस्थेच्या कामकाजातील व प्रगतीमधील प्रवृत्ती स्पष्ट होत असल्याने ५ वर्षांचा कालखंड पुरेसा कालखंड म्हणता येईल. माहिती मिळविण्याच्या दृष्टीने हा कालावधी अभ्यासासाठी योग्य वाटला.

५) अभ्यासाची गृहीते =====

निवड केलेल्या अध्ययनासाठी खालील गृहीते मान्य केलेली आहेत.

- १) सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांनी अल्पभूधारक सभासद शेतक-यांचे राहणीमान सुधारले आहे.
- २) अल्पभूधारक सभासद शेतक-यांना दूध व्यवसायापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न हे शोटी व्यवसायापासून मिळणा-या वार्षिक उत्पन्नापेक्षा अधिक आहे.
- ३) मागील पाच वर्षांत सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांची प्रगती झालेली आहे.
- ४) सहकारी दूध व्यवसायातील तोंकांचा सहभाग वाढलेला आहे.

६) तथ्य रिक्रलन =====

- १) का॥ वाब्वा येथील सहकारी दूध व्यावसायिक संस्थांच्या अभ्यासा-साठी पाच दूध उत्पादक संस्थांची निवड केली असून आवश्यक असणारी

संख्यात्मक माहिती प्रामुख्याने संस्थांच्या वार्षिक अहवालातून मिळविलेली आहे. परंतु जिथे ही माहिती अपुरी आहे असे वाटले तेथे प्राथमिक माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- २) सहकारी दूध उत्पादक संस्थांचा अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावरील झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रश्नावलीच्या सहाय्याने नमुना सर्वेक्षण पध्दतीने अभ्यास केलेला आहे. त्यासाठी एकूण सभासद संख्येच्या (१९३८ पैकी) ३४ व अल्पभूधारक सभासद संख्येच्या (१९६३ पैकी) ५४ सभासदांची म्हणजेच एकूण ५८ सभासदांची प्रत्येक संस्थेचा सभासद संख्येच्या प्रमाणात निवड केली आहे.
- ३) सरकारी प्रकाशने, पुस्तके, सहकारी मासिके, अहवाल, विविध कार्यालये, दूध व्यवसायाच्या संदर्भातील इतर कागदपत्रे यांचेमार्फत माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

७) अभ्यासाची योजना

काा वाब्वा येथील सहकारी दूध व्यवसायिक संस्थांचा अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावरील झालेल्या परिणामाचा अभ्यास खालील प्रकरणांत विभागलेला आहे.

- १) प्रस्तावनामध्ये दूध व्यवसायाचे महत्त्व, अध्ययनक्षेत्राची निवड, अभ्यासाची उद्दिष्टे, अभ्यासाची गृहिते, अभ्यासाचा कालावधी व तथ्य संकलन इ. अभ्यास केलेला आहे.
- २) पहिल्या प्रकरणांत सहकाराचा उगम, अर्थ, तत्त्वे, भारतातील सहकारी दूध व्यवसाय, सहकारी दूध व्यवसायाचा विकास यांचा

अभ्यास केलेला आहे. तसेच दूध उत्पादन वाढीच्या उत्तेजनात्मक कार्यक्रमांचे वर्णन केले आहे.

- ३) प्रकरण दोनमध्ये सहकारी दूध व्यवसायाची रचना, सहकारी कायद्यातील काही महत्त्वाच्या तरतुदी व सहकारी व्यवस्थापन यांचा अभ्यास केला आहे.
- ४) प्रकरण तीनमध्ये कसबा वाढ्या येथील भौगोलिक स्थिती, सहकारी दूध उत्पादक संस्थांची प्रगती, कार्य, भाडवली रचना व समस्या यांचा अभ्यास केलेला आहे.
- ५) प्रकरण चार मध्ये का. वाढ्या येथील सहकारी दूध उत्पादक संस्थांचा अल्पभूधारक सभासद शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावरील परिणामांचा अभ्यास केलेला आहे. यामध्ये उत्पन्नावर, उपभोगावर, रोजगारीवर राहणीमानावर कोणता परिणाम झालेला आहे याचे विवेचन केलेले आहे.
- ६) प्रकरण पाचमध्ये मिळविलेल्या माहितीचे विश्लेषण केलेले आहे.
- ७) प्रकरण सहामध्ये प्रस्तुत अभ्यासातले निष्कर्ष मांडले असून अभ्यासावरून काही शिफारशी (सूचना) मांडल्या आहेत.

.....